

ПРОЕКЦІЇ КУЛЬТУРНОЇ ТРАВМИ В ПРОСТОРІ ПОВСЯКДЕННОСТІ: ДО ПИТАННЯ ВІЗУАЛЬНОЇ ПРЕЗЕНТАЦІЇ ДИСКУРСУ ВІЙНИ В МІСЬКОМУ ПРОСТОРІ

PROJECTIONS OF CULTURAL TRAUMA IN EVERYDAY SPACE: TO THE ISSUE OF VISUAL PRESENTATION OF THE DISCOURSE OF WAR IN URBAN SPACE

У статті розглядаються теоретичні умови дослідження проблематики культурної травми. Особлива увага зосереджена на ідеях М. Хальбвакса, Дж. Александера та П. Штомпки, які заклали основу та запропонували ґрунтовну методологічну схему дослідження культурної травми в межах соціологічного фокусу аналізу. Окреслено зв'язок понять «культурна травма» та «конфлікт». Відмічено, що культурними травмами можуть виступати економічні та соціальні кризи, військові дії, революції, державні перевороти тощо. Як конкретний приклад існування культурної травми в сучасному українському суспільстві запропоновано розглянути війну, яка є одним із модусів культурної травми. Простежено концептуалізацію поняття «війна» в межах різнопланових наукових дискурсів – соціологічного, філософського, політологічного, лінгвістичного. Особлива увага приділена лінгвістично-семантичному напрямку дослідження війни. Підкреслено, що фізичний модус існування війни завжди йде у супроводі її дискурсивного модусу. Охарактеризовано сучасні соціокультурні та соціоісторичні контексти виникнення війни як культурної травми в сучасному українському суспільстві. Зазначено, що військові дії на Сході України виступають саме тим прикладом культурної травми, які можуть бути проаналізовані та зафіксовані в межах локальних просторів, зокрема міському. В результаті авторського соціологічного дослідження, виконаного методом візуального аналізу, було зафіксовано існування ряду дискурсивних стратегій візуальної (ре)презентації дискурсу війни у просторі міста – героїзація військових, презентація матеріальних артефактів бойових дій, актуалізація національної ідентичності, меморіальні практики, експлікація концепту війни в політичному полі, війна як елемент повсякденності, війна як трагедія.

Ключові слова: культурна травма, конфлікт, війна, міський простір, дискурс, дискурсивна стратегія.

The article discusses the theoretical conditions of the problem research of cultural trauma. Special attention is focused on the ideas of M. Halbwachs, J. Alexander and P. Sztompka, who laid the Foundation and offered a solid methodological outline for the study of cultural trauma within the sociological focus of the analysis. Indicated the relationship of the concepts of "cultural trauma" and "conflict". Noted that as a cultural trauma there may be economic and social crises, war, revolution, coups etc. As a concrete example of the existence of a cultural trauma in the modern Ukrainian society, invited to consider the war as one of the modes of cultural trauma. Traced the conceptualization of the concept "war" in the framework of diverse scientific discourses – sociological, philosophical, political, linguistic. Special attention is paid to linguistic-semantic the direction of the war. Emphasized that the physical mode of existence, war is always accompanied by its discursive mode. Describes the contemporary socio-cultural and sociohistorical contexts of emergence of war as a cultural trauma in the modern Ukrainian society. Indicated that military actions in Eastern Ukraine are just the example of cultural trauma, which can be analyzed and recorded in the framework of local spaces, including urban. The result of the author's sociological research, made by visual analysis, was recorded the existence of a number of discursive strategies of visual (re) presentation of the discourse of war in the space of the city – glorification of the military, the presentation of the material artifacts of the fighting, the actualization of national identity, memorial practice, the explication of the concept of war in the political field, the war as an element of everyday life, war as a tragedy.

Key words: cultural trauma, conflict, war, urban space, discourse, discursive strategy.

УДК 316.334.56
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.11.10>

Міхно Н.К.

к.соціол.н., доцент кафедри соціології
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

Постановка проблеми. У сучасних наукових дослідженнях відзначається, що насиченість ХХ століття істотними і важкими соціальними змінами призвела до широкого поширення вживання понять «травма», «переживання», «травматичний досвід», які використовуються в ході осмислення масштабних історичних подій і їх наслідків для людини. Тут необхідно розуміти, що культурна травма має місце, коли члени спільноти відчують, що їх змусили пережити якусь жахливу подію, яка залишає незабутні сліди в їх груповій свідомо-

сті, назавжди залишається в їх пам'яті і корінним чином змінює їх майбутню ідентичність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У межах класичного соціологічного теоретизування близькими до розуміння культурної травми є окремі моменти теорій Е. Дюркгейму, М. Хальбвакса, Е. Гуссерля, А. Шюца. Дискурс культурної травми нерозривно пов'язаний з осмисленням феноменів колективної свідомості та колективної пам'яті. Зокрема, інтерес викликає теорія «соціального факту» Е. Дюркгейма і введений ним концепт «колективних

уявлені». Настільки ж значущими представляються розробки проблематики соціальної пам'яті в рамках структурного функціоналізму М. Хальбваксом. Дослідження М. Хальбвакса, по суті, заклали основи аналізу культурної травми в соціологічній науці.

Основні аспекти парадигми культурної травми розроблені представниками сучасної західної соціологічної теорії – культурсоціології, до них можемо віднести Дж. Александера, Ф. Сміта, Р. Айермана, П. Штомпку, Н. Смелзера та інших. Ці відомі теоретики проаналізували причини виникнення культурної травми, способи фіксації її існування в суспільстві, вплив на наступні покоління травмованої пам'яті, способи подолання негативних наслідків травмуючих подій. Насамперед вони розмежували поняття колективної та культурної травми, відмічаючи, що остання, будучи також пов'язаною з травмуючим інцидентом, залежить від ряду факторів, які необов'язково можуть проявлятися. Тут доречно зазначає Н. Смелзер, що культурна травма «створюється, а не народжується».

Постановка завдання. У цьому дослідженні була здійснена спроба окреслити основні теоретичні фрейми вивчення війни в категоріях культурної травми та застосовано методіку візуального аналізу з метою фіксації специфіки (ре)презентації дискурсу війни в просторі сучасного українського міста.

Виклад основного матеріалу дослідження. Окремо відзначимо декілька ключових моментів для нашого подальшого дослідження, які ґрунтовно проаналізовані в роботах Дж. Александера та П. Штомпки. По-перше, звернемося до робіт Дж. Александера. Так, вчений зазначає: «Щоб травма виникла на рівні спільноти, соціальна криза повинна стати культурною кризою. І тут важливо підкреслити, що існування будь-якої події – це одна справа, а репрезентація цих подій – зовсім інша. Травма не є результатом того, що якась група людей відчуває біль – вона є результатом гострого дискомфорту, що проникає у відчуття спільнотою власної ідентичності. Колективні актори «вирішують» маркувати соціальну біль як основну загрозу їхньому розумінню того, хто вони, звідки вони і куди хочуть йти» [1].

Подолання розриву між подією і її репрезентацією залежить від того, що К. Томпсон в контексті проблематики моральної паніки називав «спіральною ознакою». Репрезентація травми залежить від конструювання переконливої системи культурної класифікації. У певному сенсі це просто розповідання нової історії. Однак таке розповідання історії водночас є складним і багатозначним символічним процесом, який має контингентний, спірний та іноді досить різноплановий характер. Щоб переконати ширшу аудиторію в тому, що і вона

теж була травмована будь-яким досвідом або подією, групі носіїв інформації необхідно виконати успішну роботу зі змістом. Особливу увагу варто звернути на тези Дж. Александера стосовно того, що під час успішного процесу колективної репрезентації повинні бути запропоновані переконливі відповіді на такі питання: 1) природа болю; 2) природа жертви; 3) зв'язок жертви травми з більш широкою аудиторією; 4) розподіл відповідальності.

Надалі Р. Айерман уточнює думку Дж. Александера, проводячи різницю між дискурсом і нарративом. Дискурс являє собою безособовий опис травматичної події (наприклад, параграф в підручнику історії), тоді як нарратив – це емоційно насичений опис, який властивий власникові травми, і саме схожість афективної реакції дозволяє представникам спільноти отримати додаткове підтвердження своєї колективної ідентичності [2].

У підході до аналізу культурної травми П. Штомпка підкреслює, що травма одночасно об'єктивна і суб'єктивна: вона виступає і як подія, і як результат інтерпретації цієї події. Взаємозв'язок двох вищезазначених смислів польський соціолог розглядає в динаміці, використовуючи поняття «травматична послідовність». У його розумінні цей процес включає в себе появу, поширення та поглиблення травми, а також формування і використання стратегій, націлених на її обмеження або подолання. П. Штомпка, спираючись на теоретичні концепції Р. Мертона і Е. Гідденса, розробляє дві стратегії співіснування з травмою – активну адаптацію і пасивне пристосування. Активна адаптація є конструктивним способом «переживання» травматичного впливу, що дозволяє його долати. До таких типів адаптації належать інновація і бунт, описані Р. Мертоном, і «жорстка боротьба проти виявлених джерел небезпеки», як визначає її Е. Гідденс. До непродуктивних стратегій життя з травмою П. Штомпка зараховує виділені Р. Мертоном ритуалізм і ретріатизм, доповнюючи їх типами протидії нестабільності за Е. Гідденсом, – прагматичним ставленням з свідомим придушенням занепокоєння; оптимізмом, тобто вірою в те, що все якось владнається; цинічним песимізмом [3]. Також П. Штомпка виділяє такі фази травматизації:

- наявність культурного середовища, що сприяє виникненню травми;
- травматичний інцидент;
- пошук відповідних репрезентацій і створення травматичного дискурсу;
- поширення травматичних симптомів на ту спільноту, якій вони адресовані;
- посттравматична адаптація (інституалізація дискурсу);
- детравматизація – поступове згасання симптомів травми або поява нової травми, яка переключає увагу спільноти [4].

Як травми можуть виступати такі події, як війни, революції, державні перевороти, економічні кризи та їх наслідки. В основі більшості подій лежить поняття конфлікту (будь то політичний, економічний, соціальний, військовий тощо). Відповідно, пропонуємо звернути увагу на цей концепт у науковому теоретизуванні. Різні наукові дисципліни, звичайно, роблять акценти на різних аспектах конфлікту. У соціології, наприклад, конфлікт часто розглядається крізь призму неузгодженості конкретних цілей і інтересів його учасників – соціальних груп, спільнот і так далі. Ці ж категорії є основними у філософії. У психології конфлікт досліджується головним чином у руслі мотиваційних чи когнітивних концепцій. Кожна наукова дисципліна представлена багатоманітністю підходів: залежно від «кута зору» різними будуть і визначення конфліктів, і відношення до них, і рекомендації щодо поведінки в конфлікті тощо. Свій ракурс є і в політологічному розгляді конфліктів. Різноманітність у визначеннях і використанні понять зумовлена рядом причин: складністю самого феномена конфлікту; зазвичай неоднозначним розумінням того, чим викликано його виникнення, і насамкінець специфікою авторського підходу до його дослідження. Останнє є особливо важливим під час визначення конфлікту, багато в чому зумовлюючи розуміння його суті [5].

Як конкретний приклад існування культурної травми в сучасному українському суспільстві пропонуємо розглянути війну, яка є одним із модусів культурної травми.

Загальноприйняті уявлення про війну мають фреймову будову, яка не тільки концептуально структурує те, що люди думають про світ, але й впливає на їхні дії. Йдеться про зв'язок семантики концепту, його змістового наповнення з прагматикою, яка відсилає до впливу слова, конкретної назви на соціальну дійсність. Такий вплив реалізується в дискурсивних практиках. Попередній аналіз концепту «війна» виявляє деякі суттєві риси його когнітивної структури [6]. Пропонуємо в стислих межах окреслити процес концептуалізації поняття «війна» в науковому дискурсі різних напрямів.

У термінах семіотики війна визнається одним із символів ХХ ст. Образ війни складається з «власного образу» й «образу ворога» та «може бути позитивним і негативним». Позитивна оцінка пов'язана з усвідомленням цінності життя, із піднесенням духу, утвердженням моральних цінностей справедливої війни на тлі негативних образів та символів – знущання над полоненими, масові вбивства тощо, поширених в інформаційному середовищі, у засобах мас-медіа, де їм надається переважно негативна оцінка. Суб'єктивний складник образу війни, представлений без-

посередніми переживаннями, проявляється у формі рефлексивної оцінки.

У рамках когнітивної поетики концепт «війна» входить у систему бінарних опозицій, що структурують модель світу. Концепт «війна» описаний як просторово-часова єдність (хронотоп війни). У семантичних студіях концепт «війна» представлений складною моделлю семантико-асоціативної структури. До неї входить значна кількість «варіативних компонентів», які відображають різні негативні сторони війни. У плані мікродіахронії концепт «війна» зазнає значних змін: якщо раніше війна асоціювалась з поняттями смерті, страждань, героїзму, то пізніше концепт витлумачується як дегероїзований, не кривавий; це негативна, але необхідна подія. У руслі лінгвоконцептології концепт «війна» віднесено до числа гіперконцептів, він уміщує концепти «бій», «армія», «зброя», «перемога» тощо [7].

На межі філософії та лінгвістики знаходиться робота доктора філологічних наук Г. Яворської «Концепт «війна»: семантика і прагматика». Вона виділяє схеми «війна – гра», «війна – катастрофа», «війна – стихія», «війна – подорож» як основні під час дослідження концепту «війна». Такі схеми мають глибоке коріння, що відображене як у масовій мовній свідомості у вигляді фразеологізмів і сталих виразів («війна – стихія»: війна забрала, узяла могила), так і в індивідуальній мовній картині світу, яку відбито у авторських художніх творах («війна – подорож»: «який, прийшовши вночі з війни додому» [6]. Ще одними вечними, які зверталися до метафори концептуального поля «війна» з критичної точки зору, були В. Міщенко і В. Дубик. Вони зазначають, що лексику зі сфери «війна» часто вживають у політичному дискурсі, що робить її інструментом політичного впливу [8]. Війна як соціальне явище має дві діалектично пов'язані сторони: соціально-політичну і військово-технічну. І якщо перша визначає, хто і в ім'я чого веде військові дії, то друга відображає ті матеріальні та людські ресурси, які використовуються у війні. В наявних концепціях війни можна виокремити чотири домінуючі методологічні підходи: культурологічний, соціобіологічний, економоцентричний та організаційний.

Актуалізація питання, пов'язаного з аналітикою дискурсу війни в просторі сучасного українського суспільства, безумовно виникла в результаті початку військових дій на Сході України у 2014 році. Як відмічає С. Хобта, військовий конфлікт на Сході України перетворив війну на актуальний предмет дослідження вітчизняної соціології. Незважаючи на те, що війна локалізована на окремій ділянці східного україно-російського прикордоння, вона впливає на життя всього українського суспільства. В соціологічних концепціях сучасних війн

Рис. 1. Стратегія 2. Презентація матеріальних артефактів бойових дій

Рис. 2. Стратегія 4. Меморіальні практики. Стратегія 3. Актуалізація національної ідентичності

Рис. 3. Стратегія 1. Героїзація військових

Рис. 4. Стратегія 5. Експлікація концепту війни в політичному полі

Рис. 5. Стратегія 7. Війна як трагедія.
Стратегія 6. Війна як елемент повсякденності

акцентується зміна суб'єктів військових конфліктів та стратегій становлення контролю. В Україні військовий конфлікт на Донбасі прийнято називати «гібридною війною». З цього питання констатується консенсус вчених, політиків і практиків [9].

Як відмічає М. Требін, «гібридній» війні, що стала нашою реальністю, притаманне те, що, по-перше, вона поєднує конвенційні і неконвенційні бойові дії і відповідних їхніх учасників (поряд зі збройними силами учасниками війни стають терористи, найманці, партизани, ополченці, бандформування, спецпідрозділи інших держав тощо); по-друге, початок «гібридної» війни пов'язаний з використанням неконвенційних методів ведення бойових дій незаконними збройними формуваннями; по-третє, протягом всієї «гібридної» війни дуже важливе значення приділяється боротьбі за розум і душі людей, тобто інформаційній боротьбі, де основними суб'єктами виступають не військові, а цивільні: ЗМІ, зокрема, телебачення та Інтернет [10].

Інша справа, що сучасні війни експерти розглядають як різновид ширшого поняття – «збройний конфлікт», яке передбачає дві обов'язкові складові частини: наявність організованих озброєних контингентів та залученість до бойових дій певної інтенсивності. З цього визначення випливає, що війну трактують як насамперед фізичний, матеріальний феномен – це зброя (танки, літаки, ракети, кораблі тощо), її застосування, нанесення ударів, захисні дії, руйнування об'єктів. Людські втрати, загибель військових та цивільних у ході конфлікту також належать до фізичної сфери. Саме у фізичному вимірі втрата людського життя є остаточною і незворотною. Водночас фізичні дії на полях боїв постійно супроводжуються процесами їхнього дискурсивного осмислення, словесного опису та аналізу. Зв'язок війни та слів, текстів, оповідей є давнім і не випадковим: недарма давньогрецька назва війни об'єднувала у своєму значенні і збройні, і словесні баталії. Є всі підстави припустити, що дискурс про війну і війна у фізичному вимірі з'являються одночасно. Збройне зіткнення будь-якого рівня починає існувати

як війна – тобто історична, соціальна, гуманітарна та інша подія – тільки в межах її дискурсивного (насамперед вербального) осмислення. Фізичний модус існування війни завжди йде у супроводі її дискурсивного модусу. Війни набувають сенсу і статусу війни лише разом з дискурсивними формами [11].

І тому вплив як і тривалого процесу війни, так і її наслідків дуже легко та інтенсивно пронизують повсякденне життя кожного українця. Війна в Україні, виступаючи і соціальним феноменом, і водночас культурною травмою, проходить зазначені вище фази травматизації за П. Штомпкою. Відповідно, маючи «реципієнтів» травматизації, продукує відповідні дискурси в межах конкретних просторів життєдіяльності. Внаслідок цього зазначимо, що можливим та цікавим видається розгляд візуальної презентації дискурсу війни саме в міському просторі. Як конкретний приклад було обрано кейс м. Дніпра. В результаті проведеного візуального аналізу було зафіксовано основні дискурсивні стратегії щодо війни – героїзація військових (стратегія 1), презентація матеріальних артефактів бойових дій (стратегія 2), актуалізація національної ідентичності (стратегія 3), меморіальні практики (стратегія 4), експлікація концепту війни в політичному полі (стратегія 5), війна як елемент повсякденності (стратегія 6), війна як трагедія (стратегія 7) (див. рис. 1–5).

Висновки з проведеного дослідження. Результати проведеного теоретичного та емпіричного дослідження заклали основу для подальших наукових розвідок у напрямку вивчення механізмів та специфіки (ре)презентації різних дискурсів, які формують текстуальність міської площини. В межах нашого дослідження обраний локус стосувався дискурсу війни в візуальному просторі міських ландшафтів. Сприйняття війни як культурної травми дозволяє більш детально (виходячи за межі традиційного) проаналізувати специфіку виробництва нових культурних форм, питання актуалізації різних рівнів ідентичностей (від локальної до національної), виявлення механізмів подолання або зменшення соціальної напруги в суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Александер Д. Культурная травма и коллективная идентичность. *Социологический журнал*, 2012. № 3. С. 6–40.
2. Айерман Р. Культурная травма и коллективная память. *Новое литературное обозрение*. 2016. № 5. С. 42–54.
3. Кучева А. Концепция культурной травмы и возможность ее применения к интерпретации исторических событий. *Грамота*. 2016. № 8 (70). С. 118–120.
4. Штомпка П. Социальное изменение как травма. *Социологические исследования*. 2001. № 1. С. 6–16.
5. Турбан В. Суспільний конфлікт і дискурс зміни парадигм. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*, 2017. № 3(2). С. 164–175.
6. Яворська Г. Концепт «війна»: семантика і прагматика. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 1 (38). С. 14–23.
7. Васянович Є. Структурно-семантичне наповнення концепту «війна» у лінгвістичних дослідженнях. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. 2018. № 38. С. 5–10.
8. Міщенко В. Метафора концепту «війна» в сучасному франкомовному політичному дискурсі. *Вісник Львівського університету. Серія: Іноземні мови*. 2013. Вип. 21. С. 190–196.
9. Хобта С. Соціологія війни як завдання української соціології. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2016. №5 (302). С. 126–150.
10. Требін М. Соціологія війни: український контекст. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*, 2016. № 1148. С. 30–34.
11. Яворська Г. Гібридна війна як дискурсивний конструкт. *Strategic priorities*. 2016. № 4 (41). С. 41–48.